

TENDENCIÁK A MAGYAR FALU ÉPÍTÉSZETE ÉS LAKÁSKULTÚRÁJA ALAKULÁSÁBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

I.

A népi építészetre és a lakáskultúrára irányuló néprajzi kutatások az elmúlt száz évben elsősorban a hagyományosnak minősített falusi épületállomány és lakáskultúra feltárására koncentráltak. Ezek a törekvések a néprajzi diszciplína általános célkitűzései ismeretében természetesnek tűnnek, mint ahogy kézenfekvő az a módszertani eljárás is, mely a récents anyag vizsgálatából kiindulva, a vizsgálatba bevonható történeti adatok elemzésével kísérli meg az időben visszafelé haladva az építészeti kultúra gyökeireit feltárni, több évszázados alakulását nyomon követni. E törekvések mellett érthetően kevesebb figyelmet kapott mindig a jövőt előkészítő jelen vizsgálata, mint a történelmi folyamat napjainkban zajló szakasza.

A következőkben a magyar falu építészetében és lakáskultúrájában tapasztalható változások főbb szakaszait kívánjuk áttekinteni a második világháború befejezését követő négy évtizedben, melyek szinte a szemünk láttára zajlottak le, ennek ellenére a néprajzi kutatások részéről kevés figyelmet kaptak. Éppen ezért írásunk nem vállalkozhat arra, hogy ennek az időszaknak a változásait részleteiben nyomon kövesse vagy a velük kapcsolatos társadalomtudományi jellegű kutatások eredményeit összefoglalja. Ehelyett olyan vázlatot kíván nyújtani, mely elkülöníti a változások főbb szakaszait, rámutat a falusi építészet és lakáskultúra alakulásának főbb okozati összefüggéseire és amely talán néhány gondolatot nyújt a későbbiekben elvégzendő, komplexebb igényű vizsgálathoz.¹

¹ A tanulmány először előadás formájában hangzott el a II. finn–magyar szimpóziumon Budapesten, 1986. augusztusban. Ezért nélkülözi a szokásos jegyzetapparátust. A témával kapcsolatos hatalmas társadalomtudományi, építészeti- és statisztikai irodalomból a tanulmány főleg az alábbi publikációkra támaszkodik:

A falu társadalmi struktúrájának és a falusi életmód változásai. Szerk. VÁGVÖLGYI A. Bp. 1974.; A falu a mai magyar társadalomban. Szerk. VÁGVÖLGYI A. Bp. 1982.; ANDORKA R.: A magyar községek társadalmának átalakulása. Bp. 1979.; A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Társadalomstatisztikai Közlemények, 1975.; Az életkörülmények területi vizsgálata. Szerk. ENYEDI Gy. Bp. 1977.; Életmód: modellek és minták. Szerk. HOPPÁL M., SZECSKÓ T. Bp. 1984.; ENYEDI Gy.: A magyar falu átalakulása. Bp. 1975.; Falusi műemléki együttesek védelme. Szerk. BRENNER J., MERKER V. Bp. 1980.; KULCSÁR K.: A mai magyar társadalom. Bp. 1982.; LETTRICH E.: Faluhálózatunk mai fő vonásai. Bp. 1972.; Magyarország hagyományos lakókörnyezeti kultúrájának feltárása és értékelése a továbbfejlesztés szempontjából. ÉVM megbízásából készítette az ÉTE munkacsoportja DR. MEGGYESI Tamás vezetésével, 1986.; ROMÁN A.: Falusi építészet tegnap, ma és (talán) holnap. Magánépitők Lapja. 1985. 2. sz.; Változó falu. Szerk. KULCSÁR V. Bp. 1976.; Az 1941. évi népszámlálás. 5. Lakóház- és lakásadatok községek szerint. Bp. 1982.; 1970. évi népszámlálás. 26. Lakás- és lakóépület adatok I. Bp. 1973.; 1980. évi népszámlálás. 36. Összefoglaló adatok. Bp. 1984.; Statisztikai Évkönyv 1983. 22. Lakás- Közművek. Bp. 1984.

II.

Ha a népi építészeti és a lakáskultúra változásának szakaszairól beszélünk, általában hosszabb időszakokra kiterjedő periódusra gondolunk, hiszen például Magyarországon is az építészeti kultúra jelentős mértékű átalakulása – megközelítőleg, és természetesen területileg eltérő gyorsasággal – két-három generációként, vagyis mintegy 100 évenként következett be a XX. század előtt. Amikor a második világháború utáni alakulás periódusait vizsgáljuk, rá kell mutatnunk arra, hogy történelmi mércével mérve robbanásszerű változást kell időszakokra osztanunk. Jóllehet a változás rendkívül gyors, szakaszolása mégis okainak és következményeinek történeti-néprajzi elemzését, végül is a kultúra folyamatának jobb megismerését segítheti elő.

A tévedés lehetőségét is vállalva a falusi építészeti és lakáskultúra elmúlt 40 évi alakulását öt szakaszra osztottuk. Mindegyik szakaszban vizsgáljuk a főbb politikai, gazdasági és társadalmi jellemzőket, valamint az építészeti kultúrában és a lakáshasználatban, továbbá az életmódban megnyilvánuló legfontosabb változásokat. A kutatás elégtelensége miatt itt csak tényszerű felsorolásra vállalkozhatunk.

1. szakasz: 1945–1949. Ennek a szakasznak a legfontosabb jellemzője, hogy a magyar gazdaság és társadalom életében alapvető változások következtek be. Megalakult a demokratikus állam és intézményrendszere. Az ipart államosították. A nagybirtok megszünt, földjeinek jelentős részét kiosztották. Így a falusi nincstelenek és a korábbi nagybirtokon dolgozó cselédek nagy tömegei jutottak földhöz és ez a paraszti életforma felé nyitott utat nekik. A mezőgazdaság azonban továbbra is a magánparaszti-gazdaságokon nyugodott, a paraszti termelés és az életforma tovább élt. A falusi építészeti- és lakáskultúrában – eltekintve a háborús károk helyreállításától – gyors változás nem történt, csupán egyes falusi rétegeknél a háború előtt és alatt megkezdett korszerűsítések folytatódtak.

Ennek a szakasznak jelentős eseménye volt témánk szempontjából a politikai vezetésnek az a törekvése, hogy az egykori gazdasági cselédeket, illetve falusi nincsteleneket lakóházhoz juttassa. Az 1949–1951 között működött Országos Házépítő Szövetkezet (OHÉSz) szervezésében több tízezer családi házat építettek fel típustervek alapján, előre gyártott építőelemekkel, rendkívül előnyös bankkölcsönnel. A politikai és szociális eredményei mellett ennek az akciónak az volt a jelentősége, hogy példát mutatott arra, hogyan lehet típustervek alapján viszonylag korszerű, azonban formai és szerkezeti szempontból uniformizált falusi lakóházakat építeni.

2. szakasz: 1950–1957. Ennek a szakasznak a történelmi jellemzője a szocialista gazdaság és társadalom erőszakos és torzult szervezése. A falu szempontjából lényeges mozzanat volt a mezőgazdaság erőszakolt kollektivizálása, a parasztgazdaságok felszámolása, mely akkor kudarcot vallott. Hozzá tartozott a termények alacsony kényszerárakon történt beszolgáltatásának rendszere a szabad piac helyett, továbbá a jobb módú parasztréteg politikai és gazdasági diszkriminációja. Mindez általános és tartós gazdasági regressziót okozott, ezért – továbbá az erőszakolt iparosítás miatt – növekedett az elvándorlás a faluról, a falusi népesség előregedett. Ebben az időszakban a falusi építészeti és lakáskultúra lényegében stagnált, a fejlesztéshez hiányzott az anyagi alap és a város példamutatása. Ez a helyzet tette lehetővé, hogy a néprajzi kutatás az 50-es évek első felében a falusi építészeti és lakáskultúra tradicionális formáit még szinte érintetlen állapotban tanulmányozhatta, jóllehet az előregedett és az elvándorlás miatt lakatlanná vált régi lakóházak gyors eltűnését lehetett tapasztalni.

3. szakasz: 1958–1967. Az 1956. évi ellenforradalmat követő konszolidáció után ennek az időszaknak a legjelentősebb gazdaságpolitikai eseménye volt a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése, a parasztgazdaságok teljes felszámolása, a falusi termelősövetkezetek megalakulása és folyamatos fejlesztése. Mindez máig ható és máig be nem fejezett változások sorát indította el a falusi társadalomban és életmódban. Az időszakasz második felétől a falun élők anyagi ellátottsága lényegesen javult, és ez az építészeti kultúra alakulását két irányban mozdította elő.

A korszerűtlen lakóházak lebontása és a helyén a hagyományos egysoros, nyeregtetős háztól teljesen eltérő, betonelemeket, korszerű anyagokat és szerkezeteket alkalmazó családi házak építése, négyzetes alaprajzzal, sátozotttetővel, központilag készített típusterek alapján, bankkölcsönnel. A házak belső beosztása is szakít a régi hagyományokkal és a megváltozott életmódhoz igazodik. Az új házak építésének volumenére jellemző, hogy a mai falusi lakóház állomány 19%-a ebben az időszakaszban épült.

A változások másik iránya a hagyományos lakóházak erőteljes külső és belső átalakítása volt, mely alapjaiban változtatta meg a hagyományos faluképet. Csak a leglényegesebbeket felsorolva: ablakok kicserélése, redőnyökkel való ellátása, tetőzet kicserélése, a hagyományos tűzhelyek (kályha, kemence) eltávolítása, szabadkémény lezárása, korábbi földpadló burkolása deszkával vagy kőlappal, nyitott tornácok bezárása, átalakítása verandává vagy lakószobává stb.

A lakáskultúrában megjelennek a gyári bútorok, kinyitható rekamiék, típusbútorok, gyári textíliák. Az életmód változását jelzi a rádió, televízió, a mosógép, az olajkályha és a palackos propán-bután gáztűzhely lendületes terjedése, különösen az időszakasz második felétől, valamint a motorkerékpár mint státusszimbólum feltűnése.

A megváltozott körülményeket a tudat lassan követte, ennek következtében az új ház gyakran „tisztá ház”, melyet nem használnak, helyette a régi épületben vagy a nyári konyhában élnek, az új ház fürdőszobájának csak tároló funkciója van.

4. szakasz: 1968–1979. Az új gazdaságpolitika következtében erőteljes prosperitás volt tapasztalható. A mezőgazdasági nagyüzemek megerősödése, valamint a falun élőköt közvetlenül érintő háztáji gazdaság kiszélesedése következtében a falun élők életszínvonalára ugrásszerűen emelkedett. A falusi termelési struktúra megváltozása miatt a falusi társadalom jelentősen átrétegződött (iparban dolgozók, értelmiség, alkalmazott réteg, szolgáltatásban dolgozók számszerű növekedése), továbbá felnőtté vált egy generáció, mely sohasem volt paraszt.

Mindennek következtében a hagyományos építészeti- és lakáskultúra teljes tagadását lehetett tapasztalni falun, mely párosulva az új, urbánus igényekkel, a hagyományos falukép és lakáskultúra gyors és teljes átalakulásához vezetett. Jellemző jegye az építészetben az előkertes, sátozotttetős kockaház, mely 2–3 szobát, előszobát, konyhát, kamrát, fürdőszobát, WC-t foglal magában, alája pince épül. Falazatát vakolatdíszek (op-art, pop-art) élénkítik, kertjében kerti törpe, ál-szőkőkút, ál-sziklakert.

A lakáskultúrában szinte teljes a gépesítés, terjed a vízvezeték, a központi fűtés, a színes tv. A nagy számban terjedő autó az új státusszimbólum. A változások dinamizmusát jelzi, hogy a mai falusi lakóházállomány 20%-a ebben az időszakban épült, de a minőségre figyelmeztet az a statisztikai adat is, hogy 1980-ban a falusi házak 51%-a falazata még sárfal volt (rakott sárfal, vályogfal, vertfal), továbbá ennek mintegy a fele mindeféle alapozást nélkülözött.

Ennek a szakasznak a jellemzője a hagyományos gazdasági épületek teljes eltűnése, illetve átépítése a háztáji gazdaság igényei szerint.

5. szakasz: 1980-tól. E napjainkban is tartó szakaszban a gazdasági növekedés ugyan országosan lelassult, de falun ezt alig venni észre, mert az építészeti- és lakáskultúra alakulásában még a korábbi szakaszban felhalmozott anyagi alapok hatnak. Az építészetben és a lakások berendezésében, használatában a korábbi szakaszhoz képest inkább minőségi változásokat lehet tapasztalni. Kezdenek terjedni az egyéni tervek alapján készülő, emeletes, erkélyes házak, változatos burkolóanyagokkal, formákkal, a tényleges családi szükségleteket meghaladó számú helyiségekkel, reprezentációs terekkel. Minőségileg javul a ház körüli kertkultúra (nyírott gyep, virágoskert, dísznövények), a gazdasági udvar az utcáról nem látható hátsó térbe szorul és a háztáji gazdaságot kiszolgáló korszerű épületekkel egészül ki (csirkenevelő, sertésnevelő stb.).

A lakáskultúrát ebben a szakaszban a központi fűtés (olaj- vagy gázkazánnal) széles körű terjedése, az új és divatos burkolóanyagok (fa, csempe, fém, kerámia) alkalmazása, divatos és drága bútorok, lámpák használata, reprezentatív konyhák és fürdőszobák kiépítése jellemzi.

III.

A falusi építészeti és lakás változásának bizonyára még pontosítást igénylő szakaszai után röviden utalunk azokra a legfontosabb tényezőkre, melyek ezeket a változásokat meghatározták.

Politikai tényezők. E tényezők mindegyike szorosan kapcsolódik a szocializmus eszmerendszeréhez, a gyakorlati megvalósítás módjai pedig témánk szempontjából a társadalmi egyenlőség, az életszínvonal nivellálódása, a város és a falu közti különbségek felf számolása irányába hatottak. Az első szakaszban a földosztás, a nincstelének házhöz juttatása, később a 15 éves lakásfejlesztési program falusi célkitűzései, majd a személyi tulajdonú lakások építésének politikai szorgalmazása, feltételeinek biztosítása, végül pedig a városi és a falusi életkörülmények egy szintre hozásának politikai programmá való emelése, mind olyan tényezők voltak, melyek a falu építészetének átalakulását gyorsították.

Gazdasági és szociális tényezők. Az itt figyelembe vehető tényezők rendkívül sokfélék és hatásuk nem egyformán jelentkezett a falu átalakulásában. Az új falusi ház építését, vagy a régi átalakítását az elmúlt 40 év mindegyik szakaszában elsősorban a falun élők pénzügyi helyzete, jövedelmi viszonyai határozták meg. Mivel ezek közel sem voltak egyformák az ország különböző tájain, ezért az építészet és a lakáskultúra átalakulásának az üteme sem volt egyforma mindenütt. Az ipartelepek és a nagyvárosok agglomerációs övezetében előbb és gyorsabban jelentek meg a lakókultúra új elemei, a szóróványtelepülések nagy részén pedig még napjainkban sem indult meg a gyökeres átalakulás.

A gazdasági tényezők között kell említenünk olyan tényezőket is, mint az építőanyagipar fejlődése, mely előre gyártott elemekkel gyorsította a falusi építést; a hitelrendszer kiszélesítése építési kölcsön, áruvásárlási kölcsön formájában; viszonylag olcsón megvalósítható títustervek központi elkészíttetése, melyek ugyan uniformizálták nagyrészt a faluképet, de megkönnyítették az építők helyzetét. Fontos volt a 60-as években a gyári bútorok tömegtermelésének beindítása, továbbá olyan berendezési tárgyak tömeges gyártása, mint az olajkályha, palackos gáztűzhely, később a törpekazán, törpevízmű stb. Ugyancsak elsőrendűen gazdasági háttére volt a háztáji gazdaságot segítő üzemi épületek kiépítésének a 70-es évektől.

A szociális tényezők között kell említenünk a hátrányos helyzetben levő társadalmi rétegek házhoz jutásának állami támogatását, a sokgyerekes családok lakáshoz segítségét, a fiatal házaspárok lakásépítésének megkönnyítését, a hosszú lejáratú és alacsony kamatú bankhitelek biztosítását stb.

Kulturális tényezők. E tényezők között a legjelentősebbnek azt tartjuk, hogy a falusi foglalkoztatás többszektorúvá válása (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatás, alkalmazott és értelmiségi réteg) miatt a korábban csak a mezőgazdasági munkához igazodó életmód jelentősen átalakult, új munka- és életritmus vált jellemzővé, és mindez alapvetően megváltoztatta a lakóházzal és a lakással szemben támasztott igényeket. Az elmúlt két évtizedben felnőtt egy olyan generáció, mely teljes egészében szakított a paraszt életformával és amely saját életstratégiáját és életmódját az egyre inkább nemzetközi hatás nyomán formálódó városi minták alapján kívánja megszervezni. Ilyenformán az elmúlt 20–30 évben a város hatása vált meghatározó tényezővé a falusi építészeti és lakáskultúra alakításában, még akkor is, ha ezeket a hatásokat a tv, a sajtó, a városból a falura települt értelmiség példamutatása, a külföldi turizmus, az olvasási kultúra szélesedése, az ízlés formálását célzó kulturális akciók, az új státuszszimbólumok, valamint a presztízs új megjelenési formái (gépkocsi, hétvégi ház, sokhelyiséges lakóház stb.) közvetítették.

Tendenzen in der Architektur und Wohnkultur des ungarischen Dorfes nach dem zweiten Weltkrieg

Die Studie versucht, die architektonische Umwandlung des ungarischen Dorfes in den letzten 40 Jahren zu überblicken, und im Zusammenhang mit den Änderungen der ungarischen Gesellschaft und Wirtschaft die Hauptetappen der Gestaltung der Baukunst und Wohnkultur zu bestimmen. Die Studie will nur einen Umriß geben, welcher zu einer späteren, komplexeren Prüfung beitragen kann.

Nach dem zweiten Weltkrieg begann eine schnelle Umwandlung der Baukunst und Wohnkultur des ungarischen Dorfes. Die Änderungen erfolgten im engen Zusammenhang mit den historischen, gesellschafts- und wirtschaftsgeschichtlichen Ereignissen, die die Geschichte Ungarns in den vergangenen 40 Jahren grundsätzlich bestimmten. Der Verfasser grenzt bei der Ausgestaltung des architektonischen Bildes fünf Perioden ab. Für die erste Periode (1945–1949) ist die langsame Entwicklung charakteristisch. In der zweiten Periode (1950–1957) stagniert das Dorf in gesellschaftlicher und wirtschaftlicher Hinsicht, und dieser Umstand hatte die Konservierung des früheren architektonischen Bildes zur Folge. In der dritten Periode (1958–1967) traten mit dem wirtschaftlichen Aufschwung die noch bis heute wirkenden Änderungen in der dörflichen Lebensweise ein, durch die die Dorfbewohner, den städtischen Beispielen folgend, bis zur völligen Verneinung der traditionellen Bauart und Wohnkultur geführt wurden. In den vierten Periode (1968–1979) erhöhte sich das Lebensniveau der im Dorf Lebenden schnell, die Beschäftigungsstruktur wandelte sich, es wuchs eine Generation auf, die niemals Bauer gewesen war. Das architektonische Bild und die Wohnkultur entwickelten sich in Richtung der städtischen Modelle (zeitgemäßes Familienhaus, Mechanisierung des Haushalts, Auto als Statussymbol), die traditionelle Bauart verschwand fast völlig. Der Bauernhof ist kein Wirtschaftsvetrieb mehr, die Wirtschaftsgebäude wurden liquidiert oder umfunktioniert. In der fünften Periode (seit 1980) wirken in der Architektur und Wohnkultur des Dorfes immer mehr die internationalen Ansprüche und Moden, mit der Umwandlung der Lebensweise änderte sich auch der Gebrauch der Räumlichkeiten des Hauses.

Der zweite Teil der Studie zeigt die gesellschaftlichen, wirtschaftlichen, politischen, sozialpolitischen und kulturellen Faktoren auf, die in den vergangenen 40 Jahren in der Umgestaltung des ungarischen Dorfes eine entscheidende Rolle gespielt haben.